

Hekim Gazetesi'nde Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri (1910-1911)*

Hygiene Lessons to the Society in Hekim Newspaper (1910-1911)

Merve Mergenⁱ, Yasemin Koçer Tulgarⁱⁱ, Deniz Birtanⁱⁱⁱ, Nermin Ersoy^{iv}

ⁱAraş. Gör., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. <https://orcid.org/0000-0002-2128-7739>

ⁱⁱDoktora Öğr., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. <https://orcid.org/0000-0002-6255-9251>

ⁱⁱⁱDoktora Öğr., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. <https://orcid.org/0000-0002-6188-671X>

^{iv}Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. <https://orcid.org/0000-0002-1292-3318>

Öz

Amaç: Bu çalışmada, taşra olarak tabir edilen bir vilayet olan Trabzon'da, sağlık alanında yayımlanan bir süreli yayın olan Hekim Gazetesi'nde hıfzıssıhha meselesinin "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" adlı bir yazı dizisi üzerinden nasıl ele alındığı irdelenmiştir. Çalışmamızın amacı hıfzıssıhha konusunda halkı bilgilendirmenin bir yolu olarak süreli bir yayından ne şekilde faydalandığını, ilgili tarihsel dönemde hangi tıbbi bilgilerin geçerli olduğunu, halkın sağlığını korumak adına hangi bilgilerin bilinmesinin öğütlendiğini ve bu bilgilerin aktarımının nasıl sağlandığını ortaya koymaktır.

Yöntem: Araştırmaya konu olan ve Dr. Rıza Rüstem tarafından 1910-11 yılları arasında Hekim Gazetesi'nde yayımlanan "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" adlı yazı dizisine 2019 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı arşivinde gerçekleştirilen tarama sonucunda ulaşılmıştır. Hekim Gazetesi'nde yer alan yazı dizisi, ulaşılan orijinal metinlere ait Merve Mergen tarafından yapılan çeviriler ile Mustafa Çuflaz tarafından yayımlanan Türkçe transkripsiyonlar karşılaştırılarak yaklaşık üç aylık bir süreçte incelenmiştir.

Bulgular: Gazetenin yayımlanmasının amacı, hekimliğin kıymetini, hünerini, önemini herkese anlatmak, şehirden uzak tabip olmayan yerlerde hastaların tabibe ulaştırılmasına kadar yapılabilecek müdahaleler ile hastalıkların teşhis ve tedavisine dair bilgilerin aktarılması olarak açıklanmaktadır. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri adı altında kaleme alınan yazı dizisinde ise halkın anlayabileceği bir dilde hıfzıssıhhanın tanımı yapılarak, önemi açıklanmış, ardından sağlıklı bir hayat sürmeleri için yapmaları gerekenler öğütlenmiştir.

Sonuç: Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri adlı yazı dizisinin yayımlandığı dönemin güncel konuları üzerinden bir hekimlik anlayışına ışık tutması ve bu anlayışın halk ile kurduğu bağı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Salgın hastalıklar karşısında tıp bilgisi olmayan insanların neler yapabilecekleri hekimler tarafından halkın da anlayabileceği bir dil ile aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tıbbı, Hekim Gazetesi, Trabzon, Hıfzıssıhha

ABSTRACT

Objective: In this study, it was examined how the issue of hygiene was handled through a series of articles called "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" in the Hekim Newspaper, a periodical published in the field of health, in Trabzon Province. The aim of our study is to reveal how a periodical is used as a way of informing the public about hygiene, sanitation, what medical information is valid in the relevant historical period, what information is advised to be known in order to protect the public's health, and how this information is transferred.

Methods: The series of article called "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" written by Rıza Rüstem has been examined by comparing the original texts in the İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Library and the Turkish transcriptions made by Mustafa Çuflaz.

Findings: The purpose of publishing the newspaper has been explained as explaining the value and importance of the medical profession and the skills of physicians to the society. Other purposes of the newspaper are to inform all people about what precautions should have been taken until patients living in rural areas receive health care, and to identify and treat diseases. On the other hand the series of article called Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri, the definition of "Hıfzıssıhha" (hygiene) is made in a way that the society can understand and its importance is explained. In addition, advice has been given on what to do to lead a healthy life.

Conclusion: It is important that the series of article named Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri indicates an understanding of medicine and the bond that this understanding establishes with the public through the period in which it was published. What ordinary people can do in the face of epidemics has been conveyed by a physician in a language that the public can understand.

Keywords: Ottoman Medicine, Hekim Newspaper, Trabzon, Hygiene

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2022; 12 (1): 136-146

DOI: 10.31020/mutfd.978045

e-ISSN: 1309-8004, ISSN 1309-761X

Geliş Tarihi – Received: 03 Ağustos 2021; Kabul Tarihi - Accepted: 29 Kasım 2021

İletişim - Correspondence Author: Merve Mergen <mervemergen@gmail.com>

Giriş

Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de XIX. yüzyıl geleneksel devlet anlayışından modern devlet anlayışına geçiş sürecinin ve büyük dönüşümlerin yaşandığı bir yüzyıldır. Kamusal hayatı etkileyen idari, bürokratik, kültürel değişimlerin yanı sıra sağlık alanında üretilen politikalardaki değişimleri de görmek mümkündür. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası, sağlığın hem siyasi hem de sosyo-ekonomik gelişmede oldukça önemli bir bileşen olduğunun fark edilmesiyle salgın hastalıkların önlenmesi için yeni tedbir ve düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur.¹ Nüfusu dolayısıyla işgücünü ve askeri gücü tehdit eden salgın hastalıkları önlemek için karantinaların tek başına yeterli olmadığına anlaşılması ile hijyen meselesi sağlık politikalarında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu süreçte sağlık ve hastalığın kişisel olduğu kadar toplumu da ilgilendiren önemli bir sosyal mesele olduğunun kavranması tıp eğitiminde, sağlık teşkilatlanmasında ve halk sağlığı uygulamalarında da çeşitli değişimlere yol açmıştır. Modern devletin doğası gereği, insanların savaş dışında toplu olarak ölmesi kabul edilemez olduğundan, sağlık politikalarında halk sağlığı önem arz etmeye başlamıştır.² Kentlerin temizliği, kanalizasyon sistemlerinin kurulması, defin işlemleri, çöplerin toplanması, temiz su temini ve denetlenmesi, aşılama, sağlıklı nesiller yetiştirilmesi ve eğitilmesi gibi konular halk sağlığı politikalarının geliştirildiği alanlar olmuştur.

Tıphâne-i Âmire (1827) ile kurumsallaşan tıp eğitimi, askerî hekim ihtiyacını karşılamak için ordu bünyesinde yapılandırılmış, ardından sivil halkın ihtiyaçlarına da karşılık verilebilmesi amacıyla Türkçe eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1867) kurulmuştur.³ Sivil tıp okulunun açılışıyla sağlık hizmetlerinin, yeni idari yönetim birimlerinden olan belediyelere de sorumluluk yüklenerek taşra diye tabir edilen İstanbul dışında kalan bölgelere ulaştırılması hedeflenmiştir.⁴ Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname (1861) ve İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi'nin (1871) çıkarılmasıyla beraber hekimler birer kamu görevlisi olarak taşradaki hizmetlerine başlamıştır.⁵ Memleket tabipleri olarak tabir edilen, taşrada belediyelere bağlı olarak çalışan sivil hekimlerin görevleri ise hastaları tedavi etmenin yanı sıra aşılama gibi koruyucu sağlık hizmetlerinin halka ulaştırılması ve salgınlarla mücadelenin yürütülmesi olarak tanımlanmıştır.^{4,5}

Halk sağlığını koruma hedefi, Osmanlı Devleti'nin yeni bir sağlık bürokrasisi oluşturmasını sağlamak dışında, kişisel hijyen konusunda halkın bilgilendirilmesini de zaruri hale getirmiştir.⁶ Bu aşamada tedavi edici hekimlik anlayışı yerine koruyucu hekimlik anlayışı benimsenmiş, tıp uzmanları kişisel hijyen konusunda kitleleri bilinçlendiren yeni bir kimlik edinmiştir.⁷

Hıfzıssıhha, sağlıklı yaşamak için alınması gerekli önlemlerin bütünü olarak tanımlanır.⁸ Aşılama gibi tıbbi konuların yanı sıra kişisel temizlik uygulamaları, kent hijyeni, çöplerin toplanması, defin işlemleri, temiz suya ulaşım, kanalizasyon sistemlerinin kurulması, halkın bilgilendirilmesi gibi konuları da içerir. Koruyucu hekimlik anlayışı ise bu anlayışın hayata geçirilmesinin en önemli bileşenidir. Hıfzıssıhha anlayışının, Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıla girerken uyguladığı halk sağlığı politikalarında önemli bir yeri vardır. Halk sağlığı açısından önemli bulunan pek çok tedbir nizamnameler ile uygulamaya konulmuştur. Havayı kirleten etkenlerin ortadan kaldırılması, imalâthanelerin şehir dışına çıkarılması, gıda maddelerinin sağlıklı ve temiz olması, ağaçlandırma, mezarlıkların yerleşim yerlerinin dışında kurulması, ölü defninde mutlaka ruhsat alınması, mezarların belli bir derinliğe kadar kazılması gibi kuralların uygulanması sağlanmıştır.⁹ Hıfzıssıhhanın gelişmesinde çok önemli bir yeri olan bakteriyolojinin dünyadaki gelişimi yakından takip edilmiş, önce Dersaâdet Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi (1887) ardından ise Bakteriyoloji-i Şâhane (1893) kurularak bakteriyoloji çalışmaları desteklenmiştir.¹⁰ Okullarda öğrencilere Hıfzıssıhha dersleri verilmiştir.¹¹ Diğer yandan, hem salgınların önlenmesi için devlet tarafından alınan sıhhi önlemler ile gerekçeleri, hem de kişisel korunma yöntemleri hakkındaki bilgilerin halka ulaştırılması sağlanmıştır. Halka ulaşmak kimi zaman köy imamları, kimi zaman memleket tabipleri vasıtasıyla bazen de risaleler ve süreli yayınlar ile mümkün olmuştur.¹²

Bu çalışmada, taşra olarak tabir edilen bir vilayet olan Trabzon'da, sağlık alanında yayımlanan bir süreli yayın olan Hekim Gazetesi'nde hıfzıssıhha meselesinin "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" adlı yazı dizisi üzerinden nasıl ele alındığı irdelenmiştir. Çalışmamızın amacı hıfzıssıhha konusunda halkı bilgilendirmenin yolu olarak süreli bir yayından ne şekilde faydalandığını, ilgili tarihsel dönemde hangi tıbbi bilgilerin geçerli olduğunu, halkın sağlığını korumak adına hangi bilgilerin bilinmesinin öğütlendiğini ve bu bilgilerin aktarımının nasıl sağlandığını ortaya koymaktır.

Tarihsel Arka Plan

Tanzimat Fermanı'nın (1839) ardından idari yapıdaki değişiklik ile Osmanlı toprakları eyalet, sancak ve kaza olarak üç ana birime ayrılmıştır.¹³ Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi (1867) ve İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi (1871) ile belediyelerin görev ve yükümlülükleri ortaya konulmuştur. Bu düzenlemelere göre belediyelerin sorumluluk alanları bayındırlık, alt yapı hizmetleri, temizlik, sağlık, aydınlatma, narh ve pazar kontrolü, itfaiye ve kontrat tescilleri olarak belirlenmiş, memleket tabipleri de belediye meclisinin bir üyesi olarak tanımlanmıştır.¹⁴ Belediyelerin sağlık memurları ve tabipler aracılığı ile halk sağlığı konusunda etkili olmaları hedeflenmiş ancak bütçe ve işgücü problemleri dolayısıyla işleyiş hedeflendiği şekilde gerçekleşmemiştir.¹⁵

Trabzon vilayeti, Trabzon, Canik, Gümüşhane ve Lazistan Sancakları ve bu sancaklara bağlı kazalardan oluşmaktadır. Vilayetin nüfusu 1914 yılında Trabzon Sancağı'nda 749.705, Canik Sancağı'nda 393.302, Gümüşhane Sancağı'nda 160.977, Lazistan Sancağı'nda 212.265 olmak üzere toplam 1.516.249 olarak kayıtlara geçmiştir. Toplam nüfusun 1.187.078'inin Müslüman, 260.313'ünün Rum, 66.218'inin Ermeni, 35'inin Yahudi ve 2.605'inin diğer cemaatlere mensup olduğu bildirilmektedir.¹⁶ Bir liman kenti olması nedeniyle ticaret ve göç hareketleri bağlamında önemli bir bölge olmuştur. Hem Avrupa hem de İran'la yürütülen fındık, fasulye, tütün, balmumu, kereste, bakır, yün, deri, hububat, balık ticaretinin önemli geçiş noktalarından biri olması nedeniyle hem de sıklıkla göç hareketleriyle karşı karşıya kalınması nedeniyle salgın hastalıklardan da görece fazla etkilenmiştir.¹⁷ Sağlıksız bir biçimde sürdürülen yolculukların ardından göçmenler arasında ortaya çıkan salgın hastalıkların karaya ayak bastıkları Trabzon bölgesindeki şehir halkına da bulaştığı bilinmektedir.¹⁵ Birkaç dalga halinde veba, 1829 yılı itibarıyla sıkça karşılaşılan ve %35 ölüm oranlarına ulaşabilen kolera, özellikle Kafkas göçleri sırasında sıklıkla ortaya çıkan çiçek, tifüs, skorbüt ve sıtma gibi hastalıklar XIX. yüzyıl boyunca Trabzon'un siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik hayatını derinden etkilemiş; halk sağlığının korunması adına çeşitli önlemler alınmasına neden olmuştur.¹⁵

Trabzon'da halk sağlığını korumak amacıyla alınan önlemlerden en önemlisinin 1854 yılında Güzelhisar'da kurulan Karantina Teşkilatı olduğu söylenebilir.¹⁸ Bunun yanı sıra bölgede farklı kesimlere hizmet veren üç hastane bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi, 1882 yılında Trabzon Vilayeti Kumandanı Hasan Paşa tarafından yaptırılmış olan hem sivil halka hem de askeriye hizmet veren hastane, diğeri hükümet konağı içerisinde kadın ile erkeklere ayrı mekânlarda hizmet veren hastane, bir diğeri ise askeri hastanedir.^{19,20} Ayrıca bölgede bulunan misyoner ve gayrimüslimlerin de çeşitli sağlık hizmetleri verdiği bilinmektedir.¹⁸

Belediye hizmetleri de halk sağlığının korunması adına düzenlenmiştir. Şehrin temizliğinin sağlanması amacıyla personel istihdam edilmiş, cenaze defin işlemlerinin şehir dışına kaydırılması sağlanmış, açıktan akan suların kirlenmesinin önüne geçmek amacıyla suların demir borularla dağıtımı için altyapı çalışmaları yürütülmüş, bataklıkların kurutulmasına çalışılmış ve merkezden sıklıkla yetkin hekim talep edilmiştir.^{15,20}

Merkezi idare tarafından alınan tedbirlerin halk sağlığı adına işe yaraması için halkın uyum göstermesi önem arz etmiştir. Halkın uygulamalara katılımını sağlamak amacıyla hastalıklarla baş etme yöntemleri çeşitli yollarla halka duyurulmaya çalışılmıştır. Okul müfredatlarında "Bedenîye, Sıhhiye, Talim, Nişan", "Malumat-ı Tabiiye ve Sıhhiye (Tabiat ve Sağlık Bilgisi)", "Hıfzıssıhha" adı altında okutulan derslerde salgınlardan

korunmanın yollarına değinilmiştir.¹¹ Bir yandan imam gibi cemaat önderleri halkı konu hakkında bilgilendirirken, diğer yandan yazılı basın devreye sokularak halk sağlığının korunmasına yönelik alınan önlemler meşrulaştırılmış ve halkın kişisel olarak alması gereken tedbirler açıklanmıştır.¹² Hekim Gazetesi de Trabzon'da yayımlanan ve halka hıfzıssıhha ile ilgili güncel bilgilerin ulaştırılmasını sağlayan yazılı basın organlarından biridir.

Yöntem

Hekim Gazetesi

Hekim Gazetesi, sağlık alanında İstanbul dışında yayımlanan ikinci süreli yayındır.²¹ Ocak 1910 ile Aralık 1911 tarihleri arasında, on beş günde bir, her sene 24 sayı olacak şekilde Trabzon'da yayımlanmıştır. İlk 31 sayı, Serasi Dimitraki isimli bir Rum tarafından Semerciler Çarşısı'nda kurulan Serasi Matbaası'nda basılmıştır.¹¹ Geri kalan sayılar ise Eyyubzade Osman Nuri tarafından Orta Hisar'da kurulan İkbal Matbaasında basılmıştır.¹¹ İmtiyaz sahibi, aynı zamanda vilayet aşî memuru olan M. Raif, 23. sayıdan sonra gazetede tüm hak ve yetkilerini Ecz. Ömer Dursun'a devretmiştir. Baş yazar, Akçaabat Belediye Tabibi Dr. Hafız Eyüp'tür. Yazar kadrosuna bakıldığında ise Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Hopa gibi Trabzon Vilayeti içerisinde kalan şehirlerden olduğu gibi Priştina, Kerkük gibi uzak merkezlerden hekim, diş hekimi, eczacı ve veteriner hekimlerin de gazeteye yazı gönderdiği görülmektedir. Nüshası bir kuruş olarak satılan gazetenin şehir içinde bulunanlar için senelik aboneliği 20 kuruş, şehir dışında bulunanlar için ise 25 kuruş olarak belirlenmiştir. Gazetenin Türkçe transkripsyonu, Dr. Mustafa Çuflaz tarafından Trabzon Tabip Odası girişimiyle 2007 yılında yapılmıştır.²² Araştırmamıza konu olan ve Dr. Rıza Rüstem tarafından 1910-11 yılları arasında Hekim Gazetesi'nde yayımlanan "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" adlı yazı dizisine 2019 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı arşivinde gerçekleştirilen tarama sonucunda ulaşılmıştır. Hekim Gazetesi'nde yer alan yazı dizisi, ulaşılan orijinal metinlere ait Merve Mergen tarafından yapılan çeviriler ile Mustafa Çuflaz tarafından yayımlanan Türkçe transkripsiyonlar karşılaştırılarak yaklaşık üç aylık bir süreçte incelenmiştir.

Bulgular ve Tartışma

İlk sayıda makale gönderen tabiplerden herkesin anlayacağı bir dil kullanmaları istendiği göze çarpmaktadır.²³ Yayının amacı ve hedefleri Dr. Hafız Eyüp tarafından kaleme alınan ayrıntılı bir yazıda açıklanmıştır:

...Vatandaşlarımıza her zaman var olan hastalıkları, onların ilaçlarını, tedavi yöntemlerini öğretmek,

...Hekimliğin değerini, hünerini, önemini herkese anlatmak, şehirden uzak olan yerlerde, tabip olmayan mahallerde, hastalanıp da ilaçsız, ah ü enin içerisinde terk-i hayat eden evladının ızdırabatını görüp de karşısında eli bağlı kalan ebeveynine bir parçacık olsun hekimlikten öğretmek,

...Yemeklerin, meyvelerin, su, çay ve kahvenin kullanma derecelerinden, tütün, afyon, esrar, işretin kötülüklerinden, vücudumuzun sağlığından, gusül ve banyo yapmaktan, beden temizliğinden, evlilikten, hiç dikkate alınmayan bünye ve sağlığın gerekliliğinden, kısaca hekimliğe dahil olan, hatır ve hayale gelen her şeyden azar azar söz etmek...²⁴

Gazetenin içeriğine bakıldığında, kanlı basurdan aybaşına, kızamıktan çocuk düşürmeye, frengiden koleraya, sıtmadan kan almaya kadar pek çok tıbbi konuya halkın anlayabileceği düzeyde değinildiği görülmektedir. Bunun dışında, hekimlerin güncel gelişmelerden haberdar edilmelerini hedefleyen bilimsel yazılar bulunmaktadır. Belediyelere atanan hekimler, şehre gelen ya da ayrılan hekimler, teftiş gezileri, aşılama çalışmaları, hekimlerin maaşları, hekimlere karşı linç girişimleri, şehirdeki hekimler arası çekişme ve açılan

davalara dair haberler yer almaktadır. Veteriner hekimlik hakkında halkın işine yaraması ümit edilen konular ele alınmıştır. Abonelik ile ilgili duyurular ve çeşitli reklamlara da rastlanmaktadır.

Gazetenin yayımlandığı dönemde kolera salgını halk sağlığını tehdit etmektedir. Rusya üzerinden Erzurum'a ulaşan koleranın Trabzon'da da yayılması muhtemel görüldüğünden Hekim Gazetesi'nde salgına karşı halkın alabileceği önlemler konusunda pek çok yazı kaleme alınmıştır. Tedbir içerikli bu yazıların yayımlanmasından kısa bir süre sonra 16 Eylül 1910 tarihinde Trabzon'da ilk vakalar görülmeye ve tespit edilen vakalar ile ölen insanların sayıları gazetenin kapak sayfasından halka duyurulmaya başlanmıştır. Özellikle hapisane, kışla ve okul gibi bulaşmaya elverişli ortamlarda hastalığın ortaya çıkması kordon, dezenfeksiyon, karantina gibi idari önlemleri beraberinde getirmiştir. Hastalığın hızlı yayılımı ahalide korku ve paniğe sebep olduğundan birçok kişi Trabzon'u terk etmeye çalışmış, yolda hastalanıp ölenler ve hastalığı başka bölgelere taşıyanlar olmuştur.²⁰ Buna benzer olumsuz durumların önüne geçebilmek amacıyla gazetede halkın bilgilendirilmesine, paniğin azaltılmasına ve kişisel önlemlerin hızlıca alınmasına yönelik pek çok yazı basılmıştır. Bunun yanı sıra koleraya karşı alınan önlemler çerçevesinde fakirlere yardım edilmesi fikrinden yola çıkılarak şehrin zenginlerine gazete vasıtasıyla çağrı yapılmıştır.²⁵ Kendilerini "şehrin sağlık durumunu düşünen ve daima vatan evlatlarının sağlığı için çalışanlar" olarak tanımlayan gazetenin idarecileri ve yazarları, zenginlerin yardımını halk sağlığını merkeze koyarak fakirlere ulaştırmak amacıyla 'Osmanlı Fakirperver Cemiyeti'ni kurmaya karar verdiklerini ve gerekli işlemlerin tamamlanması için vilayete başvurduklarını bildirmişlerdir. Ayrıca 14 Kasım 1910 tarihli sayıda kolera salgınının engellenmesi adına Vali Vekili ve Fırka Kumandanı Abuk Paşa başkanlığında bölgenin hekimleri bir araya gelerek uyulması gereken sıhhi kurallar belirlenmiş, bu kurallar da Hekim Gazetesi'nde yayımlanmıştır.²⁵

Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri

Bu çalışmada irdeleneceğimiz "Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri" adlı yazı dizisi, gazetede yayımlanan iki yazı dizisinden biridir. İlk yazısı 15 Mart 1910'da gazetenin yedinci sayısında yayımlanan 12 makalelik yazı dizisi, Erzincan'da görev yapmakta olan Kulak Burun Boğaz Hastalıkları Mütahassısı Doktor Rıza Rüstem tarafından kaleme alınmıştır. Hıfzıssıhhanın tanımı ve önemi, mikropların hangi şekillerde bulaştığı, suların temizliği gibi konuları içeren dersler şeklinde okuyucuya sunulmuştur.

Yazar, 15 Mart 1910'da basılan "İlk Söz" adındaki makalede, bilgi sahibi olma konusunda Avrupa'dan geri kalındığına inanmakta olduğunu beyan etmiştir. İlimi bilenlerin bilmeyenlere anlatması gerektiğini ve hıfzıssıhhanın ilimler arasında insanlara en gerekli ilim olduğunu vurgulamıştır. Sağlam ömür sürmek için sıhhatin nasıl muhafaza edilmesi gerektiğini bilmenin önemine değinmiştir:

*... Ben doktorum. Sıhhati muhafaza nasıl olur iyi bilirim. İstiyorum ki, bu bildiğimi bütün vatandaşlarıma öğreteyim. Arzu ediyorum ki Osmanlı toprağında, yaşamının usulünü bilmeyen, hastalanmamak için neler lazım geldiğini öğrenmeyen kimse kalmasin. Her fert kendi kendinin hekimi olsun.*²⁶

Mart 1910'da "Birinci Ders: Hıfzıssıhhanın Tarif ve Ehemmiyeti" adlı makalede Hıfzıssıhha nedir, sağlıklı insan kimdir, hasta insan kimdir gibi sorulara cevap verilmiş, sıhhatin muhafazası için temizliğe riayet etmek gerektiği bildirilmiştir:

...Hemşerilerim! Hıfzıssıhha, sıhhatimizi muhafaza etmek demektir.

*...Yemeklerimizi, suyumuzu, etrafımızdaki havayı, elbiselerimizi temizlersek; evlerimizi nasıl yapmak lazım olduğunu da öğrenirsek hıfzıssıhhayı öğrenmiş oluruz.*²⁷

"İkinci Ders: Mikrop" adlı 14 Mayıs 1910 tarihli makalede insanların hasta olmalarının sebebinin hastalık tohumları yani mikroplar olduğu söylenerek mikrobun tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir. Pasteur'ün

mikropları keşfederek hastalıkların neden ileri geldiğinin bilinmesini sağladığı, böylelikle her hastaya rastgele ilaç vermek yerine, o hastalığı yaratan mikropları öldürecek ilaçların bulunmaya çalışıldığına değinilmiş ve mikropların özellikleri tarif edilmiştir:

...Mikropların şekilleri ve tabiatları başka başkadır. Her hastalığın mikrobi bir şekilde olmuyor. Kimisi yuvarlak, kimisi uzun, kimisi de çengelli bir tarzdadır. Mikroplar canlıdır. Tıpkı canlı hayvanlar gibi doğarlar, büyürler, eşleşirler, yavru çıkarırlar, böylelikle çoğalırlar. Mikroplar gözle görülmezler.²⁸

Hekimlerin mikroplar hakkında ne tip çalışmalar yaptığı konusu aydınlatılmaya çalışılmıştır:

...Biz hekimler bu mahlukları hurdebin altında görüyoruz. Ve hususi yuvalarda büyütüyoruz, yavruluyoruz, nasıl büyüdüklerini, nasıl yavruladıklarını öğreniyoruz. Sonra bunları hangi ilaçların öldürebileceğini arıyoruz.²⁸

Mikroplara karşı halkın, mikropların vücutlarına verebileceği zararları öğrenmeleri ve hıfzısıhha ilmini öğrenerek vücutlarını mikroplardan uzak tutmaları tavsiye edilmiştir.²⁸ XIX. yüzyılın sonlarında değişen hastalık paradigması dört unsur kuramının yerini alan mikrop kuramına işaret etmektedir.²⁹ Osmanlı tıp camiası gerek Avrupa'da eğitim gören tıp öğrencileri gerekse yeni keşiflerin takibi için Avrupa'ya yollanan heyetler sayesinde değişen gündemi takip edebilmiştir.³⁰ Mikrop kuramını, miasma ve bulaşma teorisinden ayıran en önemli yenilik her ayrı hastalık için izole edilebilen ayrı bir mikrobun tanımlanmasıydı. Böylelikle hastalıklara karşı alınabilecek önlemler mikropların tanımlandığı yerlere göre belirlenebilirdi. Örneğin kolera mikrobunun izole edilerek tanımlanması, mikrobun sıklıkla tespit edildiği içme suyu şebekelerinin ıslah edilmesi gibi önlemlerin alınmasına neden olmuştur.³¹ Gazetede yer alan makalelerden taşradaki tıp anlayışının bu gelişmelerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Mikrop kuramının hızlıca benimsendiği, halkın bilinçlendirilmesinde kullanılan dilde ve sağlığın muhafaza edilebilmesine yönelik önerilerde açık bir şekilde gözlemlenmektedir.

"Üçüncü Ders: İnsanların Mikroplarla Muharebesi" adlı makale 28 Mayıs 1910 tarihinde yayımlanmış ve mikroplara karşı vücut kalesini muhafaza eden askerler tarif edilerek nasıl savaştıkları ile mikropların vücuda hangi yollarla nüfuz ettiği aktarılmıştır:

...Vücudumuz örümcek ağı gibi damarlarla örülmüştür. Kalbimizden çıkan büyük damarlar etrafımızda dal budak salıvermiştir. Bedenimizde damar olmayan hiçbir nokta yoktur. Damarların içinde kan isminde kırmızı renkli, sulu bir madde doludur. Açıkta kan yoktur... Kan, kırmızı renkli sudur ki bu suyun içinde iki renk yuvarlaklar vardır. Birine kırmızı kan yuvarlakları, diğerine beyaz kan yuvarlakları derler. Bu yuvarlaklar da mikroplar gibi pek küçüktür... Beyaz yuvarlakların vazifesi mikropları nerede bulursa yakalayıp yutmaktır.³²

Sonrasında yayımlanan altı makale halkın en temel ihtiyacı olan su ile ilgilidir. Bahsi geçen makalelerde su çeşitleri deniz suyu, göl suyu, kuyu suyu, pınar, ırmak, dere suları, yağmur suyu ve birikinti sular, sahrınc (sarnıç) suyu ile kaynak suları olarak ayrı başlıklarda tartışılmıştır. Deniz ve göl suyunun içilemeyeceği belirtildikten sonra kuyu suyunun özelliklerinden, hangi durumlarda içilip içilemeyeceğinden bahsedilmiştir:

...1. Kuyular bir iki metre derinlikte olursa, yani yeryüzüne ne kadar yakın bulunursa o kadar fenadır. Çünkü yağın yağmur topraktan sızarak toprak üstündeki pislikleri, hastalık tohumlarını sürükleyip içerisine döker. Bu sudan içenler hastalık tehlikesine uğrar. 2. şehirlerde, köylerde kuyu sularının bulunduğu hizadan lağımalar geçtiğinden kuyunun içine necaset sızar. Lağımarda bulunan hastalık tohumları suya karışır. İçenler hastalanır... 3. Ağız ve etrafı iyice muhafaza olunmayan kuyular derin dahi olsa yine suyu pistir. 4. Bir kuyunun içine hayvan düşerse içilmez...

bu saydıklarımın tamamen azade ve memleket haricinde yapılmış derin bir kuyunun suyu tatlı da olursa içilir.

...Lağımın yanında yapılmış ve etrafı iyice muhafaza edilmemiş bir kuyuya lağımdaki necaset suları topraktan sızıp karışırsa, siz de o sudan çamaşır yıkarsanız, tahta silerseniz temizleyeceğinize kirletmiş olursunuz. O çamaşır arkanızda iken, o sildiğiniz yerler üzerinde kıldığınız namazlar fasid olur. Böyle necaset karışmış bir suyu içmek de şer'an günahtır³³.

Osmanlı coğrafyasında idari erk, yönetme sürecinde dini motifleri halkın uyum ve katılımını sağlamanın bir bileşeni olarak kullanmıştır. Tıpkı idari birimlerin karantina uygulamalarını halka kabul ettirmek için fetva çıkarttırması gibi bu yazı dizisi ile halkı bilgilendirmeyi amaçlayan yazar Doktor Rıza Rüstem, hıfzıssıhhanın İslam inanışında bir karşılığı olduğunu vurgulamaktadır.^{33,34} Yani kişisel sağlığı korumanın aynı zamanda dini kurallara uymak olduğu belirtilerek, hıfzıssıhha adına alınan önlemlerin gündelik hayatı düzenleyen dini kurullarla benzerliği okurların ilgisine sunulmuştur. Bu benzerliğin vurgulanmasıyla tedbirlere katılım ve çeşitli uygulamalarda halkın uyumunu teşvik etmek amaçlanmıştır.

Yağmur suyu ve birikinti suların hiçbir şekilde içilmemesi ve hiçbir işte kullanılmaması gerektiğinin altı çizilerek, bazı şehirlerde ahali tarafından yapılan sarnıçlardan bahsedilmiştir. Sarnıçlarda suyun uzun süre beklemesi dolayısıyla toz, toprak dibe çöktüğünden nispeten temizce bir su olsa da yine de içilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bütün su çeşitleri içerisinde en kaliteli ve içilebilir suların ise kaynak suları olduğu belirtilerek maden ve saf memba suları olmak üzere iki türlü kaynak suyundan bahsedilmiştir. Maden sularından bahsederken doktor tavsiyelerine değinmiştir. Yazar, bu konudan bahsederken bir parantez açıp, mesleği hekimlik olmayıp hastalara tavsiye verenlerin yarattığı tehlikeli durumu da dile getirmiştir:

...Herkes kendi sanatını bilir. Bir bakkalın hekimlik etmesi bir hamalın muhasebecilik etmesinden daha gülünçtür. Bâhusus hamalın hesap bilmediği için yapacağı yanlışlıklardan mal ziyân olur. Fakat bakkalın hekimliğinden bir can telef olur.³⁵

Avrupa ile benzer biçimde Osmanlı topraklarında XIX. yüzyıl itibariyle, cerrahlık, berber-cerrahlık gibi köklü meslekler de tıpkı idari yapılanmada gözlemleyebildiğimiz gibi bir takım dönüşümler geçirmiştir. Modern tıp okulunun kurulması (1827) hekimlik mesleğine yeni bir kimlik kazandırmıştır. Ardından, tıp okulundan mezun okullu hekimlerin halkın şifa arayışında etkin rol alabilmesi adına sivil tıp okulu hizmete girmiş (1867), yavaş da olsa halk okullu hekimlere ulaşabilmeye başlamıştır.³ Ancak yeni yeni oluşmaya başlayan sağlık bürokrasisi ve sivil halka hizmet vermesi beklenen hekim sayısı çoğu zaman halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olmamıştır.⁵ Bu şartlarda halkın deva arayışında eski uygulamalar yeniden gündeme gelmiş olabilir. Bu noktada okullu hekimlerin yaşadığı sorunlardan birinin de yeni gelişmelerden haberdar olmayan geleneksel tıp uygulayıcılarının güncel tedbir ve uygulamalara zarar verme ihtimali olduğu söylenebilir. Buna yönelik olarak Doktor Rıza Rüstem halkı bu konuda uyarma gereği duymuştur.

Makalelerde, içme ve kullanma açısından en uygun su olarak memba suyu işaret edilmiştir. Yerleşim yerlerinin içinde memba suyu olmadığı durumlarda uzaktaki memba sularının bölgeye demir borular döşenmek suretiyle gerekli altyapı çalışmalarının yürütülerek getirilmesi önerilmiştir.³⁶ Buna göre hıfzıssıhha hakkında halkı bilinçlendirmeyi amaç edinen bir hekim, sadece tıp alanında uzman olmaktan çıkıp kişisel ve toplumsal hijyenin sağlanabilmesi adına alınması gereken önlemleri en ince detayına kadar bilen bir kimlik kazanmıştır.⁷ Aslında mühendisliğin uzmanlık alanına giren altyapı çalışmaları hakkında bir hekimin bilgi sahibi olmasının nedeni hıfzıssıhha bağlamında alınan önlemlerin çoğu zaman insan bedeninin dışında konumlanmasıdır. Bu durum hekim kimliği açısından tıp uzmanlığının yanı sıra tıbbın dışında kalan uygulamalara da hâkim bir hekim tipine işaret etmektedir.

Halk sağlığı devletin sorumluluk alanına girse de, temiz suya ulaşım konusu sağlık açısından aciliyet arz eden bir konu olarak ele alınmış ve gerekirse halk arasında para toplanarak gerekli önlemlerin alınması önerilmiştir.³⁶ Osmanlı coğrafyasında sağlık işlerinin yüzyıllar boyunca vakıf mantığı ile yürütüldüğü göz önüne alınırsa yazarın dile getirdiğı para toplanması önerisi hiç de şaşırtıcı değildir. Örneğın, Osman Paşa (1827-1842), Trabzon'un su ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak Değirmendere'den şehre su getirilmesi için bağış yapmıştır.²⁰ Erzurum Depremi (1860) için Trabzon'da toplanan yardım parasının bir kısmı Osman Paşa tarafından yaptırılan bu suyollarının tamiri için kullanılmıştır.¹⁸

Birçok yerleşim yerinde memba suyu bulunsa ya da altyapı sağlanarak yerleşim yerlerine ulaştırılabilse de saf suya erişimin olmadığı durumlarda neler yapılması gerektiğı konusunda, halkın ekonomik durumu da göz önünde bulundurularak, seçenekler hakkında halka bilgi verilmiştir. İmbik ve süzgeçlerin çalışma prensipleri halkın anlayabileceğı bir dilde aktarılmıştır. Ayrıca hıfzıssıhha bağlamında ne zaman su içmek gerektiğine değinilmiştir:

...Memleketinizde iyi memba suyu bulamazsanız, bu saydıklarımın hiçbirini de yapmaya iktidarınız yok ise suyu büyük bir tencereye koyup ağızını kapayarak yarım saat iyice kaynatınız

...Aç karnına su içmek iyi değildir. Yemek arasında içilirse az ve yudum yudum içilmelidir. Yemekten kalktıktan sonra su içmek, kaynayan bir tencereye soğuk su dökmeye benzer.³⁷

Su konusu derinlemesine ele alındıktan sonra diğere meşrubatların hıfzıssıhha açısından yarar ve zararları değerlendirilmiştir. Kahve, çay, kakao, şerbetler, şuruplar ve alkollü içeceklerden bahsedilmiştir:

...Kahve az miktarda içilirse faydalıdır. Yemeklerden sonra içilen bir fincan kahve, yemeğı hazmettirir. Zihne açıklık, kalbe kuvvet verir. Aynı zamanda gıda gibi de tesir eder sabahları içilen bir bardak sütlü kahve güzel bir gıdadır... Evlerimizde, kahvehanelerimizde kahve içmek adet olmuştur. Bir eve misafir gidilse hemen kahve uzatılır... Günde otuz fincan kahve içerek mideyi telve çanağına çevirmekte mana yoktur. Evlerde misafire ikram olarak verilen kahve usulü kaldırılrsa da yerine başka bir şey, mesela, bir şeker ikram edilse sıhhaten daha muvafık olur...³⁷

Tıbbi bilgi, sadece bilim dünyasını değil aynı zamanda kamusal alanı da dönüştürmektedir. Gelenekler, çeşitli adetler ve kültür, üretilen tıbbi bilgi ile dönüşüme açıktır. Yazarın, kahve kültürü konusundaki değişim beklentisinin bir karşılık bulup bulmadığını bilmemekle beraber, bu alıntı tıbbi bilginin kamusal alandaki yansımalarına işaret etmektedir. Halk sağlığı açısından önemli öneriler okuyucuya sunulurken günümüzde sağlıklı bir ikram olarak değerlendirilemeyecek şeker kullanımı teşvik edilmektedir. Bu noktada tıbbi bilginin kendini sürekli yenilediğinden, tıbbi anlamda kabul gören kimi uygulamaların zaman içerisinde değıştiğinden ve bu değışimlerin gündelik hayata sirayet etmesinden bahsetmek mümkündür.

Son üç makalede ispirotolu meşrubat yani alkollü içecekler üzerinde durulmuştur. Şarap, rakı, konyak, bira ve viskinin yapımı ve içeriğı hakkında detaylı bilgiler verilmiş, hem şifa bulmak hem de keyif amacıyla tüketildiğinden bahsedilmiştir. Keyfi tüketilen alkollü içeceklerin tiryakilik yaptığı ve bu durumun halk sağlığı ve nüfus gelişimindeki olumsuz etkileri dile getirilmiştir. Halk arasında dolaşan gerçekliğı olmayan bilgilere değinilmiş, güncel tıbbi bilgiler ile yanlışlar düzeltilmeye çalışılmıştır.

...İspirto zehirlidir. Keyif zan olunan sarhoşluk zehirlenmenin başlangıcıdır. Bütün dünyada mevcut zehirlerin birer tarzda sarhoşluğu vardır. Afyon esrar, aksülümen gibi zehirleri keyif için kullanan tiryakiler nadir değildir.³⁸

...Ayyaşlar için nihayet devre vücut, verem, kansız, felc-i umumi, vahim cinnetler, bir takım öldürücü böbrek ve karaciğer hastalıkları gibi illetlere hazırlanmış olur... Ayyaşların otuz otuz beş

yaşında dişleri dökülür, saçları dökülür, ağarır, çabuk ihtiyarlar. Sarhoşların çocukları da başlarını hastalıktan kaldıramadıkları için çabuk ihtiyarlar.

...İspirtolu içkileri men etmek için Avrupa'da büyük cemiyetler tesis olunmuştur -geçen sene İstanbul'da da Müskirat Cemiyeti teessüs etti-. Hülasa ayyaşlığın önü alınmak için bir çok fedakarlıklar yapılıyor.³⁹

Alkollü içecek konusu kişisel sağlık dışında toplumu ilgilendiren, vatana yararlı sağlıklı bir nüfus yaratma fikri üzerinden ele alınmıştır. Bunun dışında kamusal alanda alkol ile mücadele bağlamında kurulan bir dernekten bahsedilmektedir. Bu derneğin varlığı, halk sağlığı alanında verilen mücadelede devlet-hekim ekseninde dışında sivil girişimlerin de bulunduğu işaret etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, Hekim Gazetesi'nde yayımlanan Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri adlı yazı dizisinin kaleme alınma nedenleri yazar tarafından net bir biçimde dile getirilmemiş olsa da, Trabzon çevresinde o dönem etkili olduğu bilinen kolera salgınının önüne geçmek ve sağlıklı bir nüfus üretme çabasına katkı sunmak olduğu düşünülmektedir. Günümüz pandemi koşullarında da deneyimlediğimiz gibi halkın salgın hakkında bilinçlendirilmesi, kuralların geniş kesimlere duyurulması ve kabul görmesini sağlamak koruyucu sağlık hizmetleri açısından oldukça önemlidir. Bu amaçla yazılı basından yararlanmak tıpkı yazı dizisinin kaleme alındığı 1910'lu yıllarda olduğu gibi günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

Hekim Gazetesi'nin yayımlanmasındaki temel amaç halkın sağlık bilgisini ve toplumu tehdit eden hastalıklar karşısında kişisel önlemlerin bilinirliğini artırmak olduğunu söyleyebiliriz. Gazetenin nüshasının bir kuruş olduğu bilinmektedir. Yayımlandığı dönemdeki nüfusun ise 1906 verilerine göre yaklaşık olarak 21 milyon olduğu ayrıca okumayı bilenlerin oranının yüzde 54 civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶ Ancak literatürde gazetenin tirajına dair bir veri bulunmamaktadır. Dolayısıyla yayımlanan yazıların ve paylaşılan bilgilerin kaç kişiye ulaştığını net bir biçimde ortaya koyamamaktayız. Ancak bu bilgilerin sadece okuma yazma bilenlere ulaştığını söylemek doğru olmayabilir. Zira okuma yazma bilip, bu yayını takip edenlerin sözlü aktarımları bilgilerin dolaşıma girmesine ve okuma yazma bilmesede birçok insana ulaşmasına neden olmuş olabilir. Ayrıca Hekim Gazetesi'nin halkın yanı sıra hekimlerin de tıbbi gelişmelerden haberdar olabilmesi adına önemli bir yayın olduğu söylenebilir. Diğer yandan hem hekimlerin hem de halkın halk sağlığı adına örgütlenmesini ve harekete geçmesini cesaretlendiren bir söylem sezilmektedir.

Yayının nasıl ve neden yayımlanmaya devam etmediği ve kaç kişiye ulaştığı konusunda bilgi sahibi olamasak da yazı dizisinden çıkarabileceğimiz bazı sonuçlar mevcuttur. Öncelikle Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri adlı yazı dizisinin güncel konular üzerinden bir hekimlik anlayışı ve bu anlayışın halk ile kurduğu bağı göstermesi adına önemli olduğu söylenebilir. Yazar Rıza Rüstem, yazı dizisini kaleme alırken tıbbi bilginin dokunduğu toplumsal alan, ekonomik gelir, siyasi ideoloji, din gibi konuları göz ardı etmemiş, mesleki bir dil kullanmak yerine halkın anlayabileceği bir dil kullanmıştır. Gayrimüslim adetlerinden bahsedilmemesi hedef kitlenin müslüman halk olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanı sıra halk sağlığını etkileyen olumsuzluklar sadece betimlenmemiş, aynı zamanda çözüm önerileri ve tavsiyeler sunulmuştur. Sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi konusunda karşılaşılan problemlere dayanışmacı bir çözüm önerisi sunulmaktadır. Sonuç olarak, yazı dizisinin zamanın güncel dertlerinden olan salgınlar, özellikle de kolera ve sağlıklı nüfus kurgusuna yönelik olarak toplumsal faydayı amaçlayan bir yazı dizisi olduğu söylenebilir.

Bilgi

Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur. Bu araştırma, 18-21 Haziran 2019 tarihleri arasında Kırşehir'de düzenlenen XI. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde sunulan "Hekim Gazetesi'nde Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri (1910-1911)" adlı sözlü bildirinin geliştirilmiş halidir.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Merve Mergen: Fikir, tasarım, denetleme, veri toplama ve işleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı.

Yasemin Koçer Tulgar: Fikir, tasarım, analiz ve yorum, eleştirel inceleme.

Deniz Birtan: Fikir, veri toplama ve işleme, kaynak taraması,

Nermin Ersoy: Denetleme/danışmanlık, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Burcu K, İsmail Y, ed. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı. 1. baskı. Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2017.
2. Risse G. History of Western Medicine from Hippocrates to Germ Theory. İçinde: Kiple KF, ed. The Cambridge World History of Human Disease. Cambridge University Press; 1999:15.
3. Yıldırım N. İstanbul'un Sağlık Tarihi. İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul Üniversitesi Projesi No:55-10; 2010.
4. İlikan-Rasimoğlu CG. Taşrayı iyileştirmek: 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2013;3(1):1-6.
5. Aydın E. Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi. 1. baskı. Naturel Kitap; 2002.
6. Brown JC. Public reform for private gain? The case of investments in sanitary infrastructure: Germany,1880-1887. Urban Stud. 1989;26:1-12.
7. Nikiforuk A. Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. 7. baskı (Yener O, ed.). İletişim Yayınları; 2020.
8. Türk Dil Kurumu. hıfzıssıhha. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
9. Sarıyıldız G. Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri. TTK Bellet 1994;58:351.
10. Yıldırım N. Bakteriyojihaneye-i Şahane'de Veteriner Bakteriyojoloji. İçinde: 14.yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. 1. baskı Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014:403-418.
11. Gedikli A. İkinci meşrutiyet (1908-1918) döneminde Trabzon. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2002.
12. Arslan E. Trabzon Vilayeti'nde Kolera (1892-1895). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015.
13. Ortaylı İ. Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880,. 3. baskı. Türk Tarih Kurumu; 2018.
14. Sunay C. Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası. Kocaeli Üniversitesi Sos Bilim Enst Derg 2002;3(1):113-199.
15. Yılmaz Ö. Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895). Mavi Atlas 2017;5(1):172-172.
16. Karpas K. Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics. Wisconsin. University of Wisconsin Press; 1985.
17. Faroqhi S. Krizler ve Değişim 1590-1699. İçinde: Inalcık H, Quataert D, ed. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914. Eren Yayınları; 2004:545-757.
18. Yılmaz Ö. Tanzimat Döneminde Trabzon. 1. baskı. Libra Kitap; 2012.
19. Yaşayanlar İ. Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.
20. Aktaş E. Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.
21. Dinç G. Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme I. Tıp Tarihi Araştırmaları. 1994;4:16-40.
22. Çuflaz M. Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden: Hekim. 1. baskı. Serander Yayınevi ve Trabzon Tabip Odası; 2007.
23. Eyüb H. İhtar-ı Mahsus. Hekim 1910;1.
24. Eyüb H. Hekim. Hekim 1910;1:1-3.
25. Eyüb H. Vatandaşlarımızdan Tekrar Bir Rica. Hekim 1910;21:191-192.
26. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: İlk Söz. İçinde: Çuflaz, M. editor. Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden: Hekim. 1. baskı Serander Yayınevi ve Trabzon Tabip Odası; 2007:81-83.
27. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Birinci Ders Hıfzıssıhhanın Tarif ve Ehemmiyeti. Hekim 1910;8:63-64.
28. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: İkinci Ders Hastalık Tohumları (mikrop). Hekim 1910;9:70-72.
29. Bynum W. Tıp Tarihi. (Gökçeoğlu N, ed.). Dost Kitabevi; 2014.

30. Yıldırım N. Tüberkülinin Keşfinin İstanbul'daki Yankıları. İçinde: 14.yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. 1. baskı Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014:196-210.
31. Yıldırım N. 1893'te İstanbul'da Kolera Salgını. Tar ve Toplum Derg 1994;129:17.
32. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Üçüncü Ders İnsanların Mikroplarla Muharebesi. Hekim 1910;10:77-80.
33. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Dördüncü Ders. Hekim 1910;11:90-93.
34. Yıldırım N. "Karantina İstemezük" Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar. İçinde: 14. yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. 1. baskı Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014:70-88.
35. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Altıncı Ders. Hekim 1910;14:127-128.
36. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Yedinci Ders. Hekim 1910;15:136-137.
37. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Dokuzuncu Ders. İçinde: Çıflaz, M. editor. Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden: Hekim. 1. baskı Serander Yayınevi ve Trabzon Tabip Odası; 2007:371-373.
38. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: Onuncu Ders. Hekim 1911;22:385-387.
39. Rüstem R. Ahaliye Hıfzıssıhha Dersleri: On Birinci Ders. Hekim 1911;22:387-388.